megfoszt eredeti kontextusától, ami elhalasztja a jelentést, és mindent az átválthatóság végtelen tükörjátékába, egy folyamatos áramlásba von, akkor tulajdonképpen magától adódik a válasz: a reálgazdaságtól rég elszakadt, *multinacionális pénztőke.* Ez a tőke természetesen nem gonosz, csak megvan a saját belső logikája. Globalizál. Vagy éppen *univerzalizál.* Még ha minden eladó is, ez a két fogalom nem csereszabatos. A kérdés az, vajon a globalizáció által gyökértelenített, dekonstruált identitásokat fel tudja-e újra építeni egy *kultúra,* mely az univerzalitás jegyében áll. No, ez az a pont, ahol nehezen kitapintható egy (baloldali) vízió. Így aztán könnyen elképzelhető, hogy tényleg légy kerül a levesbe.

Kovács Gábor

A politikai demokrácia sorsa az internet-galaxisban

Bevezetés

A címválasztást Manuel Castells *The Internet Galaxy* című könyve inspirálta: ebben a szerző azt a – már *Az információ kora* című háromkötetes monumentális trilógiájában is kimerítően tárgyalt – problémakört gondolja tovább, hogy az információs technológia legújabb fejleményét jelentő – sokszor metaforikus módon csak világhálóként emlegetett – internet miképpen formálja át korunk valóságát, s miképpen változik meg ennek a valóságnak a struktúráival való találkozás során. Castells művének címe ugyancsak allúzió: Marshall McLuhannek *A Gutenberg-galaxis* című bestsellerére utal. McLuhan ebben azokkal a kommunikáció szerkezetében bekövetkező történelmi korszakváltásokkal foglalkozik, amelyeknek során először a szóbeliségen alapuló kultúráról az írásbeliség korszakába, az ún. Gutenberg-galaxisba lépett a világ, majd pedig – éppen az ötvenes-hatvanas években kibontakozó telekommunikációs forradalom eredményeképpen – a globális falu korszaka váltotta fel a Gutenberg-galaxisnak a nyomtatott könyv uralma által fémjelzett történelmi periódusát.[1] A teória mögött az a gondolat van, hogy a kommunikáció, illetve a kommunikációs technológiák alapvetően befolyásolják az emberi társadalmak életét, a tér- és időképzetektől a társadalmi és politikai struktúrákig. McLuhan teóriája a maga idején – könyvének esendőségei ellenére – igen nagy hatásúnak bizonyult; annak az új nézőpontnak volt a jele, amely a kommunikáció problémájának a fontosságát hangsúlyozta a társadalomtudományok számára, s amely számos új megközelítést eredményezett, a kommunikációfilozófiától a nacionalizmuselméletekig.

Jelen tanulmány a kommunikáció és a politikai demokrácia viszonyának kérdéskörére összpontosít. Az internet megjelenéséhez társított digitális demokrácia jelszava az ókori görögök által megvalósított közvetlen demokrácia posztmodern változatával kecsegtet: olyan politikai modellként jelenik meg, amely kívánatos opció lehet az apátiába és közömbösségbe süllyedő képviseleti demokráciával szemben. Nem teljesen új gondolat ez: a participatív demokrácia már a hatvanas

[1] Marshall McLuhan: *A Gutenberg-galaxis: a tipográfiai ember létrejötte.* Fordította Kristó Nagy István. Budapest, Trezor, 2001.

évek ifjúsági mozgalmainak is dédelgetett elképzelése volt. Hannah Arendt, a modern republikanizmus egyik legismertebb politikai filozófusa – akit erősen megérintett a hatvanas évek hangulata – ugyancsak a görög modellt tartotta szem előtt, amikor az újkori történelem legfényesebb pillanatait a rövid időre megvalósuló, ám menetrendszerűen elbukó tanácsdemokráciában vélte megtalálni.[2] Számosan rámutatnak azonban az ilyesféle elképzelések irreális mivoltára. Antik körülmények között az egyenlőség szigorúan a politikai szférára korlátozódott.[3] Az antik poliszpolgár egyenlők között egyenlőként kizárólag a politika terében jelenhetett meg. Az antik demokráciának a modernnel szembeni alapvető különbsége az, hogy az antik gondolkodás kiindulópontja nem az egyén volt; a modern individuum mint jogi és morális sarokkő antik viszonyok között teljességgel anakronisztikus jelenségnek számított volna. A görög demokrácia sajátosságait alapvetően meghatározták a premodern viszonyok; a természeti környezetnek való kiszolgáltatottság és a technológiai fejletlenség kikerülhetetlen peremfeltételeket jelentettek az antik politikai közösségek számára. A modern világállapot alapvetően más: Benjamin Constant, a modern politikai liberalizmus 19. századi klasszikusa, a régiek szabadságának a modern szabadságtól való radikális különbségét hangsúlyozva arra figyelmeztetett, hogy minden olyan kísérlet, amelyik modern viszonyok között akarja az antik változatot újraéleszteni, szükségképpen zsarnokságot eredményez.

Közösség és kommunikáció

A latinban a *communitas*, a közösség és a *communicatio* ugyanabból a tőből fakad; jelentésük összekapcsolódik. A kommunikáció valaminek a közössé tétele, oly módon, hogy ezt a valamit hozzáférhetővé tesszük azon közösség tagjai számára, amelyhez tartozunk. Amit közössé teszünk, vagyis az információ, ugyancsak latin eredetű; az *informare* igére megy vissza, aminek szótári jelentése: formálni, alakítani, illetve képet alkotni valamiről. A formálásnak vagy alakításnak itt kettős értelme van. Egyfelől az arra vonatkozó képről van szó, amelyet közlésem a közösség többi tagjában kialakít, arról, amit közössé akarok tenni, arról a dologról, amire az információ vonatkozik. Másfelől közlésemmel formálom, alakítom azt is, aki az üzenetem címzettje. Értelemszerűen kínálkozik itt egy újabb antik eredetű fogalom: a *médium,* amelynek jelentése közeg vagy közvetítő. A kommunikáció mindig valamilyen közegben megy végbe, szüksége van médiumra, ami összeköti a közlőt és a befogadót, a feladót és a címzettet. A médium olyan közös teret generál, amelynek különböző pontjait – a címzettek és feladók sokaságát – kapcsolatok állandóan megújuló hálója köti össze. Ennek a kapcsolati hálónak a működéséhez szükség van valamiféle közlési technológiára. Ennek elsődleges formája az, ami az embert emberré teszi; az értelmes beszéd képessége. Az élőbeszéd az a primer jellegű kommunikációs technológia, amely nélkül a legegyszerűbb szerkezetű emberi közösség sem képes közösségként létezni. Az antik demokrácia szerkezetét, működésmódjait és lehetőségeit alapvetően meghatározta az a tény, hogy fő kommunikációs médiuma az élőbeszéd volt, amely mellett az írásbeliség csak kiegészítő szerepet játszott. Nem lévén újság, rádió, televízió vagy internet, az athéni demokrácia politikai terét a rendelkezésre álló kommunikációs eszköznek, az élőszónak a jellemzői határozták meg. A népgyűlés fizikai tere nem lehetett nagyobb annál, amelyben a résztvevők még láthatták és halhatták egymást. Ez a feltétel maga után vont egy másikat; a közösség tagjainak száma nem léphetett túl azon a határon, amelyen belül a szóbeliségre épülő *face to face* kommunikáció még lehetséges. Ez legfeljebb néhány ezer embert jelentett.

2 Hannah Arendt: *A forradalom.* Fordította Pap Mária. Budapest, Európa, 1991.

3 Moses I. Finley: *Democracy Ancient and Modern.* London, The Hogarth Press, 1985. 88–89.

Ha a premodern demokráciát kommunikációelméleti szempontból osztályozni akarjuk, akkor a legfontosabb az a vonása, hogy a polgárok közötti kommunikáció *horizontális és interaktív* volt, vagyis az üzenetek feladói és címzettjei a politikai térben egyenlőek voltak – ezt a tényt fejezte ki a görög *izonómia* fogalma –, másrészt feladók és címzettek felváltva és folyamatosan kerültek át egyik kommunikációs pozícióból a másikba. Nem voltak olyan kommunikációs szubjektumok, akik intézményes módon privilegizált helyzetbe kerültek volna, vagyis kizárólagosan birtokolták volna az üzenetküldői pozíciót. (Ez persze csak a politikai vita idejére volt igaz: a döntés után, a végrehajtás szakaszában minden politikai formában szükségképpen az egyirányú kommunikáció lesz a domináns forma. Vannak, akik küldik az üzenetet – ez mindig valamilyen kritériumok alapján rekrutált kisebbség –, s vannak, akik végrehajtják az információs csomag által előírt cselekvést.) Ez nem jelenti azt, hogy nem lennének olyanok, akik ebben a horizontális közvetlen kommunikációban ne kerülnének erősebb pozícióba másoknál. Egy verbális vitaszituációban azoknak van nagyobb esélye arra, hogy domináns helyzetbe kerüljenek, akik kommunikációs partnereiket felülmúlják bizonyos retorikus jártasságok birtoklásában. Nem véletlen, hogy a görög szofisták 'piacosították' ezeket a jártasságokat. Pénzért tanították a politikai életben elengedhetetlenül szükséges retorikai módszereket és argumentációs technikákat; az orális kommunikációhoz szükséges *know how* birtokosaiként léptek fel.

A nem demokratikus politikai formák jellemzője az intézményesített vertikális típusú és egyirányú, tehát nem interaktív kommunikációs helyzetek dominanciája. Mint majd később látni fogjuk, ez premodern és modern szituációban egyformán igaz. Premodern viszonyok között a horizontális és interaktív kommunikációra épülő demokrácia történelmi kivételnek számított; a poliszdemokrácia helyei magányos szigetek voltak az intézményes módon garantált vertikális és egyirányú kommunikációra épülő társadalmak tengerében. Azokban az archaikus birodal-

makban, amelyek 'feltalálták' a centralizált államot, az írás – amelynek alapvető szerepe volt nemcsak a társadalomszervezésben, hanem az emberi valóságpercepció és pszichés-kognitív struktúrák átalakításában is[4] – kommunikációs technológiaként döntő tényezővé vált; egyebek mellett világra segítette a hierarchikus hatalmi helyzetek adminisztrálásához nélkülözhetetlen bürokráciát. (Mindazonáltal óvakodnunk kell a technológiai determinizmustól; Hajnal István meggyőzően érvel amellett, hogy az európai középkorban éppenséggel az írás, pontosabban az írásbeliség kultúrája volt az, ami az eredendően vertikális társadalmi formákat horizontálissá változtatta.[5])

A kommunikációs technológiák történetének többlépcsős forradalmában – amint arra Neil Postman, amerikai médiaszakértő rámutat – a döntő lépés akkor történt meg, amikor az információ és az információ hordozója elvált egymástól, az információs célból továbbított jel sebessége addig elképzelhetetlen módon felülmúlta azt a sebességet, amelyet az adott kor közlekedési eszközei lehetővé tettek. Ez a 19. század első felében következett be, a vezetéken a feladó által kódolt jeleket továbbító és azokat a fogadó által dekódolt Morse-távíró feltalálásával és tömeges elterjedésével. A távíró olyan interaktív kommunikációt tett lehetővé, amelyet nem akadályoztak azok a térbeli távolságból következő időbeli korlátok, amelyek nemcsak a lovas futárok vagy postagalambok, de még a század első évtizedeinek közlekedését forradalmasító vonat számára is – vagyis azokban az esetekben, amikor az információ terjedésének sebessége egybeesett fizikai hordozójának sebességével – áthághatatlannak bizonyultak. Az új helyzet – amelynek következményei ott és akkor persze még nem voltak láthatóak – potenciálisan, csíraformában már magában hordozta a 20. századi telekommunikációs technológia és tömegmédia létezéséből fakadó sajátos problematikát.

A távíró révén az információ elvált attól a lokális kontextustól, ahol eddig létezett. Ez megteremtette áruvá válásának, kommodifikációjának a lehetőségét. Olyan áruvá vált, amely mind nagyobb szerepet játszott a társadalmi, gazdasági és politikai életben. Postman felidézi azt a pillanatot, amikor a Washington – Baltimore távíróvonal átadása után a baltimore-i újság, a *Baltimore Patriot* azzal a kommentárral tudósította olvasóit a washingtoni képviselőház egyik döntéséről, hogy a döntés és annak újsághírként való megjelenése között mindössze két óra telt el, s ez a tény mindennél fényesebben bizonyítja a térbeli távolság semmissé válását.[6]

[4] Harold A. Innis: A kommunikáció részrehajlása. Rohonyi András fordítása. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás: *Média, nyilvánosság, közvélemény*. Budapest, Gondolat, 2007. 843–865.

[5] Hajnal István: *Technika, művelődés. Tanulmányok*. Budapest, História – MTA Történettudományi Intézete, 1993.

[6] Neil Postman: *Technopoly. A Surrender of Culture to Technology*. New York, Vintage Books, 1993. 68.

Az újságnak ebben a kis epizódban játszott szerepe – retrospektíve szemlélve a dolgot – a tömegtársadalomnak, a médiának és a közvéleménynek oly sokféle értelmező elméletre lehetőséget adó bonyolult konstellációját előlegezte meg. A nyomtatott sajtó persze jóval korábbi találmány volt; a modern nemzetállam születéséről írva számos szerző hangsúlyozta a nyomtatott könyvnek mint új kommunikációs technológiai eszköznek a jelentőségét. Benedict Anderson klasszikusnak számító művében pedig egyenesen abból indult ki, hogy a nemzetnek mint képzeletbeli közösségnek – vagyis olyannak, amely a tagjai által konstituált társadalmi képzeletvilágban összetartozó, ám egymást személyesen nem ismerő egyének összességeként jelenik meg – a létezése nem lett volna lehetséges a nyomtatott újság nélkül.[7] Ez nemcsak egyszerűen információkat közölt, hanem – az újságnak mint sajátos kommunikációs médiumnak a szerkezetéből következően – alapvetően átalakította a belőle tájékozódó közösség idő és térképzeteit. Az újságban potenciálisan benne rejtőzködő lehetőségnek az aktualizálódáshoz azonban szükség volt a kommunikációs technológiai forradalom következő lépéseire; a már említett távíró mellett ebben alapvető szerepet játszott a fényképezés; ez a valóság képi értelmezésének olyan új módját jelentette, amely majd a 20. században, a film és a televízió feltalálása után teljesedett csak ki igazán.

Tömegtársadalom, tömegkommunikáció, tömegmédia: a rádió, a televízió és a demokrácia

A tömegtársadalom fogalma – a látszat ellenére – korántsem egyszerű, analitikus terminus; nem csupán azt a tényt szögezi le, hogy a 20. századi társadalmak a 18. század vége óta tartó demográfiai robbanássorozat következtében addig elképzelhetetlen méretűvé növekedtek. A fogalom konnotációi ennél jóval szélesebb körűek. A kifejezés az első világháború utáni német kultúrkritika világába visz bennünket; elit és tömeg szembeállítása ezen gondolatkör számos dichotóm fogalompárjának egyikeként nagy népszerűségre tett szert. Eszerint a történelmet és politikát aktívan alakító kreatív elit szemben áll a passzív, könnyen manipulálható tömeggel.[8] A koncepcióból logikusan következett a közvélemény fogalmával kapcsolatos alapvetően negatív korabeli vélekedés. Oswald Spengler, a korszak emblematikus figurája, a húszas évek eleji bestsellernek, *A Nyugat alkonyá*nak a szerzője maró stílusban – s a korszakra oly jellemző árukapcsolással – egyszerre ostorozta a közvéleményt, a sajtót és a politikai demokráciát.

[7] Benedict Anderson: *Imagined Communities*. London–New York, Verso, 1991.

[8] A korabeli német elitelméleteket részletesen tárgyalja Walter Struve: *Elites against Democracy. Leadership in Bourgeois Political Thought in Germany, 1890–1933*. Princeton – New Jersey, Princeton University Press, 1973.

Egyáltalán nem véletlen, hogy az ugyancsak első világháború utáni német kultúrkritika foglalkozott első ízben szisztematikus módon a technológia problémájával.[9] A négy évig tartó világháború az emberiség első totális háborújaként vonult be a történelembe; ez azért volt így, mert az – az 1861–1865 közötti, történelmileg lokális jellegű amerikai polgárháborútól eltekintve – az első olyan jellegű háború volt, amely a modern technológiára épült. Ez a háború tudatosította a kortársak számára első ízben az emberi létezést alapvetően meghatározó új dimenziónak, a technológiának a megjelenését. Az előzmények a 19. századba nyúltak vissza; a közlekedési eszközök gőzgépre alapozott forradalmát hamarosan követte a hírközlési eszközöké, amely oly mélyrehatóan átalakította nemcsak a mindennapi élet szerkezetét, hanem a politika szféráját is. Az első világháború utáni krízis talaján szárba szökkenő totalitarizmusok eszköztárának a – nyomtatott sajtó mellett – nélkülözhetetlen darabja volt a rádió, a tömegkommunikációnak az az új eszköze, amely – a nyomtatott sajtóval ellentétben – nem az írásbeliségre, hanem a szóbeli kommunikációra épült. Harmadik lépés volt ez abban a sorban, amelyet a Morse-féle, a jeleket kábeleken továbbító, és a Marconi-féle, vezeték nélküli szikratávíró fémjelzett. Döntően újat jelentett a tekintetben, hogy a bemeneti oldalon és a kimeneti oldalon, tehát a jel kódolása előtt és annak dekódolása után az emberi hangot használta a közlés médiumaként. A rádió vertikális típusú kommunikációval dolgozó média: az üzenet feladója és címzettje közötti viszony aszimmetrikus. A rádióállomás által sugárzott tartalmakat befogadó hallgatónak nincs módjában – eltekintve a betelefonálós műsoroktól – az, hogy maga is közlővé váljék; a kommunikációs szituációban kiosztott szerepek rögzítettek. Következésképpen ideális tömegkommunikációs eszköznek tűnik minden erősen hierarchikus politikai berendezkedés számára; segítségével gyorsan és hatékonyan lehet a központból az autoritás aurájával felruházott üzeneteket eljuttatni egy homogénnek feltételezett – s ez a feltételezés a 20. század első felének viszonyai között nem volt üres fikció – társadalom tagjainak, a legkisebb közös többszörös metodológiai elvét követve. A társadalom teljes átszervezését célul kitűző totalitárius diktatúrák számára a rádió az állandó mozgósítás – az első világháború utáni frontgeneráció neokonzervatív ideológusa, Ernst Jünger nagyon is ráérzett arra, hogy az új korszak fő jellemző a technológia segítségével végigvitt totális mobilizáció lesz[10] – alapvető instrumentumának számított. A Harmadik Birodalomban az olcsó és szinte mindenki számára elérhető néprádió *(Volksempfanger)* volt az az első számú propagandaeszköz, amely eljuttatta a Führer üzeneteit a német népközösség számára. A rádió – mivel az üzenet hordozója nem a nyomtatott betű, hanem az emberi hang volt – kiváltképpen alkalmasnak látszott a rendszer politikai céljait szolgáló Gemeinschaft-illúzió felkeltésére. Azonban az, hogy a műsorkészítők által kódolt üzenet dekódolása a hallgatói oldalon vajon teljes egészében a küldő által használt referenciakódok alapján történt-e, annak az aktuális kulturális kontextusnak volt a függvénye, amelybe a média és az általa használt telekommunikációs technológia beágyazódott.[11]

9 Jeffrey Herf: *Reactionary modernism. Technology, culture, and politics in Weimar and the Third Reich.* Cambridge, Cambridge University Press, 1996.

10 Ernst Jünger: *Der Arbeiter. Herrschaft und Gestalt.* Ernst Jünger Werke, Band 6., Essays II. Stuttgart, Klett Verlag, 1982.

A rádió esete bizonyítja, hogy óvakodni kell az egyoldalú technológiai determinizmustól, tehát semmiképpen sem lehet azt állítani, hogy a rádió – mint a tömegmédia első 20. századi megjelenési formája – a totalitárius rendszerek létrejötte okának, afféle első mozgatónak volna tekinthető. Minden bizonnyal igaza van az egyébként a határozott technodeterminizmus álláspontján álló Neil Postmannek, aki azt mondja, hogy amikor egy új tömegkommunikációs eszköz megjelenik – az ő példája a könyvnyomtatás –, akkor az új konstelláció nem írható le egyszerűen azzal, hogy *régi konstelláció + új technológia,* hanem egy olyan új elrendeződés áll elő, amely egészként különbözik a régitől. A megállapítás aligha vonható kétségbe, ám ebből nem következik az, hogy az új konstellációhoz a kezdő lökést kizárólag az új technológia adta volna. A már idézett Hajnal István – aki a kommunikációelméleti megközelítésnek nemzetközi szinten is egyik első megelőlegezője volt; Marshall McLuhan többször is hivatkozik rá kultikus művében[12] – alighanem sokkal relevánsabb módon közelítette meg a problémát. Úgy vélte, hogy az igazán nagy társadalmi, strukturális jellegű változásoknak nincsenek egyértelműen kijelölhető okaik; a kémiai folyamatokhoz hasonlította a dolgot, amikor a különböző komponensek egymásra hatásából, egymásra történő reagálásából jön létre az új vegyület.

A vita – az ilyesféle viták természetéből fakadóan – végérvényesen persze nem zárható le, de a rádió története a Hajnal-féle megközelítést támasztja alá. A rádiózás elterjesztésében az Amerikai Egyesült Államok évekkel megelőzte Németországot; 1930-ra az országban több mint hatszáz rádióállomás működött, s adásuk húszmillió otthonban, az amerikai családok negyven százaléka számára volt elérhető.[13] A minden új technológiát rajongó lelkesedéssel üdvözlő Amerikát a kultúrkritikai tradícióhoz tartozó Neil Postman a maga pesszimista víziójában a technológiának a kultúra feletti uralmát megvalósító *Technopoly* – a szó magyarra nemigen lefordítható; nyilvánvaló utalás a *Monopoly* nevű ismert társasjátékra – korszakának első számú megtestesítőjeként tartja számon. Ha a technológiai determinizmus tétele megállná a helyét, a rádiónak hasonló politikai változásokhoz kel-

11 A problémára vonatkozóan lásd: Stuart Hall: Kódolás – dekódolás. Berényi Gábor fordítása. In: Angelusz Róbert – Tardos Róbert – Terestyéni Tamás: *Média, nyilvánosság, közvélemény.* Budapest, Gondolat, 2007. 131–142.

12 Marshall McLuhan: i.m. (1. lj.) 113–116.

13 Douglas Kellner: *Television and the Crisis of Democracy.* Boulder–Oxford, Westview Press, 1990. 34.

lett volna vezetnie, mint Németországban. Nem ez történt; a rádiózás ugyanis a vállalkozói mentalitással és egalitárius politikai tradícióval mélyen átitatott Amerikában villámgyorsan kommercializálódott. A rádió Amerikában tehát – az eltérő társadalmi-politikai kontextus következtében – nem egy totalitárius politikai rendszer propagandaeszközévé vált, mint Németországban, hanem egy fogyasztói tömegkultúra általánossá válásának lett fontos tényezője; ebben a minőségében lényeges szerepet játszott az amerikai nemzeti tudat formálásában. Kezdettől fogva két irányzat érvényesült; megjelent a közösségi rádiózás – oktatási és vallási jellegű műsorokkal –, azonban a kereskedelmi rádiózás hamarosan túlsúlyba került, s a dinamikusan fejlődő és igen ígéretesnek tetsző piacot néhány nagy cég osztotta fel egymás között

A rádió megjelenése Amerikában – ismét csak Postman terminusát kölcsönvéve – a *Technopoly* kiépülésének korszakára esett. A húszas évek a modern életforma tömegessé válásának évei voltak az USA történetében – mutat rá Douglas Kellner[14] –; a beszélő bútordarab tömeges megjelenése az amerikai otthonokban csak egy láncszeme volt annak a találmányözönnek, amely gyökeresen átalakította a mindennapokat. Az elektromos kenyérpirítótól a mosógépig, a repülőgépig és a gyorsétkeztetésig nagyon sok mindent lehet itt említeni, de a legnagyobb jelentőséggel minden bizonnyal a személyautó bírt. Ez átemelte a modern amerikai tudatba a 19. századi westernmitológia alapvető mitologémáját, a folyamatosan és megállíthatatlanul a távoli látóhatár felé mozgó határvonal, a *frontier* képét, amely az amerikai nemzeti tudat alaprétegét adó expanzív dinamikának hű kifejezője. A rádiózás ennek az összetett gazdasági-technológiai-politikai kontextusnak csupán az egyik, bár fontos eleme volt.

A kereskedelmi hirdetésekkel és jazz-zenével tarkított szórakoztató műsorok annak a sajátos amerikai életformának, az *American way of life*-nak a képét jelenítették meg a hallgatóság számára, amely – mindenekelőtt a mozgóképes médiumra épülő amerikai filmipar segítségével – éppen ezekben az években vált a legfontosabb amerikai kulturális exportcikké. Nem véletlen tehát, hogy az európai kultúrkritikai beállítottságú értelmiség előtt ezekben az években rémlik fel az amerikanizálódás réme, mint az európai kultúrát fenyegető első számú veszély; a német Herman Keyserling, a húszas évek népszerű sztárfilozófusa például vaskos könyvet írt Amerikáról.[15] Az új vizuális média segítségével megvalósított álomgyártás politikai felhasználhatóságának lehetőségeire felfigyelt a német totalitarizmus propagandagépezetének első számú technikusa, Goebbels is, aki nem mulasztotta el felhívni a német filmesek figyelmét az amerikai tömegfilm receptjének a tanulmányozására.

[14] KELLNER i. m. (13. lj.) 29.

[15] Hermann KEYSERLING: *Amerika: der Aufgang einer neuen Welt.* Stuttgart, Deutsche Verlags-Anstalt, 1930.

A mozgóképes technológiát felhasználó televízió a második világháborút követő gazdasági fellendülésre alapozott fogyasztói társadalom és az arra épülő demokratikus jóléti állam alapvető tömegmédiumaként politikai hatásait tekintve sokkal jelentősebbnek bizonyult a két világháború közötti mozinál. Ennek számos oka volt; az egyik leglényegesebb minden bizonnyal az, hogy a televízió volt az a médium, amely radikális módon törte át a nyilvános és a magánszféra határait. A mozi ezt nem tette meg; e tekintetben sokatmondó a régies elnevezése: filmszínház. A színház hagyományosan nyilvános térnek számított; a legkevésbé sem véletlen, hogy az antik poliszban a görög dráma és a demokrácia, a politikai élet drámája szervesen összekapcsolódott; az utóbbi nemigen tudott volna meglenni az előbbi nélkül. (Érdemes e tekintetben megemlíteni Richard Sennett Hannah Arendt politikai filozófiája által inspirált koncepcióját, melyben a 18. századi nagyvárosi nyilvánosság alapvető elemeként jelenik meg az a korabeli színház, melyben a színész és a néző között még sokkal nagyobb fokú kölcsönösség – ha úgy tetszik, interaktivitás – volt, mint a polgári színház későbbi formáiban[16]). A televízió ezzel szemben áttörte a nyilvános és privát közötti határvonalat; a manapság oly sokat emlegetett médiapolitizálás, amelynek lényegi eleme a személyes és a nyilvános összeolvasztása, aligha volna lehetséges nélküle.

A történetnek többféle olvasata van. A kultúrkritikai ihletésű változatot a kultúripar Adorno és Horkheimer által bevezetett fogalmára támaszkodó, marxista ihletettségű frankfurti kritikai iskola egymást követői nemzedékei dolgozták ki. Marcuse, a hatvanas évek diákmozgalmainak sztárja korabeli bestsellerében, *Az egydimenziós ember*ben igen pesszimista víziót rajzol fel arról a modern technológiákra épülő neokapitalizmusról, amelyben az egydimenziós technológiai univerzum – a vizuális tömegmédia hathatós segítségével – zárt politikai univerzummá alakul át.[17]

A vizuális jeleket továbbító tömegmédia jelentőségére és annak a társadalmi valóságra gyakorolt hatására a hatvanas években úgyszólván nem lehetett nem felfigyelni. A filmes és gondolkodó Guy Debord – a korabeli francia filozófiában egyáltalán nem szokatlan módon – a marxista megközelítést a posztmodern gondolkodással ötvözve a spektákulum társadalmának felemelkedéséről beszélt; azt a koncepciót előlegezte meg, amely a neokapitalizmus által uralt posztmodern szituáció alapvető jegyének valóság és kép összeolvadását tartja:

„2. A képek, elszakadván az élet valamennyi aspektusától, közös áramlásban olvadnak össze, amelyből az élet valamikori egysége többé nem állítható helyre. A részlegesnek felfogott valóság úgy tárul fel a maga általános egységében, mint önmagában lévő pszeudovilág, amely kizárólag szemlélésre állt elő. A világról alkotott képek szakosodása az autonóm kép

[16] Richard SENNETT: *A közéleti ember bukása.* Fordította Boross Anna. Budapest, Helikon Kiadó, 1998.

[17] Herbert MARCUSE: *Az egydimenziós ember.* Fordította Józsa Péter. Budapest, Kossuth, 1990.

világában teljesedik ki, ahol a csaló még önmagát is becsapja. Általában véve a spektákulum, mint az élet konkrét kifordítása, a nem-élő autonóm mozgása. (...) 18. Ahol a létező világ puszta képekké változik, ott a puszta képekből valódi lények lesznek — fantazmák, amelyek hipnotikus erővel hatnak a viselkedésre. Mivel a spektákulumnak az a dolga, hogy a világot, amely közvetlen módon immár nem megragadható, különböző speciális eszközök és elvek közvetítésén keresztül láttassa, természetes, hogy az emberi látást hozza abba a kivételezett pozícióba, amelyet valaha a tapintás érzéke foglalt el; a legabsztraktabb, a legkönnyebben félrevezethető érzék felel meg a jelenkori társadalomban uralkodó általános absztrakciónak. De a spektákulum nem azonosítható puszta szemmel — még akkor sem, ha fülünk is van mellé. Elszökik az emberi tevékenység elől, elérhetetlen az újbóli átgondolás és a korrekció szándéka számára. A spektákulum a párbeszéd ellentéte. Ahol csak a reprezentáció független életre kel, újrateremti önmagát."[18]

A jel és valóság hiperrealitássá történő összeolvadásának posztmodern koncepcióját a nyolcvanas években – az ugyancsak a hatvanas években híressé lett Marshall McLuhan médiaelmélete által inspirált – Jean Baudrillard dolgozta ki. A posztmodern gondolkodás időnként meglehetősen nehezen követhető szofisztikájánál azonban bennünket jobban érdekel az, hogy az ötvenes-hatvanas években a televízió, a dominánssá vált tömegmédium hogyan befolyásolta a politikai demokráciát. Ennek a befolyásnak a természete az új típusú tömegkommunikációs technológia alkalmazásában és tömegméretekben történő elterjesztésében úttörő szerepet játszó Egyesült Államokban bontakozott ki a legteljesebben. Douglas Kellner a televízió és a demokrácia válságának viszonyával foglalkozó monográfiájában – a kultúrkritikai hagyomány szellemében – kiemeli: a televízió erőteljesen hozzájárul ahhoz, hogy a nézőkben kialakítsa a hipermodern technokapitalizmus kulturális formáinak fogyasztását központi értéknek tekintő attitűdöt.[19] A néző számára természetessé válik a fragmentált, high tech világ. A televízió rontja egy aktívabb részvételen alapuló közéleti szféra kialakításának esélyeit; a polgár szerepe a választások közeledtével látványosan megerősödő politikai marketing által előállított termékek fogyasztására korlátozódik. Ugyanakkor ő is hangsúlyozza, hogy – jóllehet a televízió a vertikális, az interaktív kommunikációs pozíciót kizáró tömegmédium – a nézőt mégsem szabad a kommunikáció passzív résztvevőjének, teljességgel kiszolgáltatott célobjektumnak elképzelni. A verbalitást és a lineáris, diszkurzív gondolkodás szabályait a képi üzenettovábbítás logikájának alárendelő televízió ugyanis alá van vetve a kódolás-dekódolás bonyolult, sokszor kiszámíthatatlan folyamatának; az üzenet dekódolásához a néző nem mindig ugyanazt a kódkönyvet használja, mint a műsorkészítők. Hogy konkrét esetben mi történik, az az éppen aktuális társadalmi-politikai kontextus függvénye. A televízió egy olyan bonyolult erőtérben fejti ki a maga politikai hatását, amelyben a tele-

[18] Guy DEBORD: *A spektákulum társadalma.* Fordította Erhardt Miklós. http://www.c3.hu/~ligal/spekt%20tars%20liget%2011%20print.pdf 2, 4.

[19] KELLNER i. m. (13. lj.) 124.

víziós műsorkészítés technikai és szakmai imperatívuszai, a televíziós óriáscégek profitelvárásai, a demokratikus politikai rendszer intézményes logikája és a politikai elitek pillanatnyi erőviszonyaiból fakadó politikai nyomásgyakorlás egyszerre működik. Kellner, végigkísérve az amerikai televíziózás történetét a hatvanas évektől a Reagan-éráig, arra a következtetésre jut, hogy ez a tömegmédium sokféle politikai szerepet képes eljátszani. Hol a politikai status quo védelmezője, hol az adott kurzus delegimitációját elősegítő alapvető tényező – lásd Watergate-botrány – volt. Időnként a demokrácia házőrzőjének *(watchdog),* időnként pedig az amerikai technokapitalizmus engedelmes ölebének *(lapdog)* szerepét játszotta el. Kellner 1990-ben megjelent könyvének végén jelzi az – akkor még csak potenciális – átmenetet egy másik tömegmédium korszakába; optimista vízióval zárja egyébként inkább a borúlátásra hajló gondolatmenetét.[20] Annak a sejtésének ad hangot, hogy az elterjedőben levő számítógépes hálózatok a demokratikus tömegkommunikáció korszakának beköszöntét jelzik: körvonalazódik a Háló víziója.

A szabadság hálója

Manuel Castells az írásom címében jelzett internet-galaxis metaforájával egy olyan újabb korszakváltásra utal, amely a rádió és televízió által uralt világ szövetében ismét csak alapvető változásokat eredményezett. Beköszönt az információ korszaka. Castells szisztematikusan áttekinti, hogy milyen következményekkel jár az emberi létezés különböző szféráiban a globalizációnak, az információs forradalomnak és a kapitalizmusnak egyetlen nagy átfogó folyamattá való összeolvadása: monumentális víziója korunk nagy átalakulásának freskóját rajzolja meg.[21]

A vízió alapja egy metafora, a háló metaforája. A metaforák általában univerzális használatra csábítanak: segítségükkel a valóság addig érthetetlen jelenségei megmagyarázhatóvá válnak. A háló esetében is valami hasonló történt. A terminus egy szervezéselméleti problémára megy vissza, arra, hogy egy rendszer vagy szervezet milyen mechanizmusokkal képes biztosítani saját működését. A kérdés nyilvánvalóan releváns az emberi társadalom – mint különböző alrendszerek összessége – esetében is. Az egyik megoldás a hierarchikus irányítás, amelynek során az utasítások vagy irányítási kódok egy központból érkeznek. A döntési kompetenciák a központ privilégiumát képezik. Minél távolabb helyezkedik el a rendszer valamely pontja a rendszer centrumától, annál kevésbé van döntési jogosultsága; szerepe annál inkább a központ számára történő információtovábbítás, illetve a kapott utasítások végrehajtása. Ennek a vertikális típusú megoldásnak a nyilvánvaló hátránya az, hogy minél komplexebb a rendszer, annál nehézkesebbé,

[20] KELLNER i. m. (13. lj.) 219–222.

[21] Manuel CASTELLS: *Az információ kora. II. Az identitás hatalma.* Rohonyi András fordítása. Budapest, Gondolat–Infonia, 2006. 23.

lassúbbá, rosszabb hatásfokúvá válik az irányítás; a centrum mind kevésbé képes feldolgozni a beérkező információtömeget, s a kiadott utasításoknak mind több alsóbbrendű szinten kell áthaladniuk, míg eljutnak abba a pontba, amely az utasítást ténylegesen végre is hajtja. Az idő- és energiaveszteség, a nagyfokú rugalmatlanság és a környezettel szembeni viszonylag alacsony fokú adaptációs képesség mellett az ilyesfajta vertikális döntési hierarchiákon alapuló rendszerek beépített hátránya a nagyfokú sebezhetőség: ha a középpont megbénul vagy megsemmisül, az egész rendszer működésképtelenné válik. A politikai szférában ilyen típusú szerveződés a centralizált, abszolutista jellegű állam. A döntések a hatalmi központban születnek; az utasítások egymásra épülő bürokratikus szinteken keresztül jutnak el azokhoz az aktorokig, akiknek ezeket végre kell hajtaniuk. A gazdasági szférában az etatista, tervutasításos, létező szocializmusként ismert modell tartozott ebbe a kategóriába.

Egy rendszer önszabályozásának másik lehetséges módja az, amelyik nem hierarchizált piramisszerű felépítésen alapul, benne nem a vertikális, hanem a horizontális kapcsolatok dominálnak. Ez a hálózatszerű önszabályozás esete, amikor a döntési kompetenciák nem egyetlen központba sűrűsödnek, hanem megoszlanak a hálózat különböző csomópontjai között. Itt is van természetesen bizonyos fokú hierarchia; vannak a hálózatnak kitüntetett és kevésbé kitüntetett csomópontjai, de az abszolút központ pozíciójába egyik csomópont sem kerülhet. Az információáramlás nem egyirányú; nem a centrumból halad a perifériák felé, hanem a hálózat különböző helyei közötti kölcsönösség, interaktivitás jellemzi. Ennek az önszabályozási mechanizmusnak a piramisszerű struktúrához viszonyítva előnye a változó környezettel szembeni jóval nagyobb fokú adaptációs készség, továbbá a külső változásra adott válaszhoz szükséges reakcióidő lényeges lerövidülése. Végül, de nem utolsósorban az ilyen típusú rendszer sokkal kevésbé sebezhető; nincsen olyan központja, amelynek elvesztése vagy döntésképtelensége az egész rendszert működésképtelenné tenné. A politikai szerveződések közül inkább a háló-modell elvéhez közelítettek a különböző feudális premodern társadalmak, amelyekben volt ugyan egy szimbolikus hatalmi központ – az uralkodó –, ám a helyi hatalmi ágensek általában birtokolták a közhatalmi kompetenciák és jogosítványok jelentős részét. De ez a berendezkedés mégsem tudta kihasználni a hálózati felépítés fentebb említett előnyeit. A feudális hálózatok csomópontjai ugyanis nem kooperáltak, hanem rivalizáltak egymással; mindegyik arra törekedett, hogy a saját hatalmát maximalizálja, s a rendszert centrálissá alakítsa át.[22] Az adott technológiai, közlekedési, kommunikációs, gazdasági és társadalmi feltételek között a feudális rendszerek a szétesés felé gravitáltak.

[22] A hálózatok elméletére vonatkozóan lásd: Barabási Albert-László: *Behálózva: a hálózatok új tudománya: hogyan kapcsolódik minden egymáshoz, és ez mit jelent a tudományban, az üzleti és a mindennapi életben.* Fordította Vicsek Mária. Budapest, Helikon, 2011.

A sikeresen működő hálózati típusú önszabályozás modelljét Adam Smith teóriájában a kapitalista típusú vállalkozásra épülő szabad piac működésmódjai szolgáltatják. Nincsen egy irányító központ, a piac szereplői közötti horizontális kapcsolatok a kereslet – kínálat törvényén nyugszanak; a szereplők viselkedése egyértelmű információt jelent a többi szereplő számára, a kooperáció mindenki számára kölcsönösen előnyös. A dolgokat elrendező 'láthatatlan kéz' híres motívuma a rendszert működtető önszabályozó mechanizmusra utaló metafora. A rendszer későbbi evolúciója nem mindenben igazolta Smith optimizmusát, ám ezt anakronisztikus lenne hibájául felróni; a teória még a feltételeket alapvetően megváltoztató modern gyáripar megjelenése előtt, a korai modernitás viszonyai között született.

Ha most egy nagyot ugrunk az időben, a 18. századból a 20. század végére, akkor olyan konstellációba csöppenünk, amely úgyszólván felkínálja magát arra, hogy a hálózati működés alapelvei által szolgáltatott fogalmi keretben értelmezzük a valóság legkülönfélébb szeleteinek működésmódjait, a nemzetállamok felbomlásától a tőkés gazdasági rendszer és a kultúra globalizációs folyamataiig. Ennek a fogalmi keretnek a relevanciájára a legerősebb bizonyítékot a kilencvenes évek technooptimista lelkesültségtől fűtött légkörében az internet, a számítógépes hálózatok összekapcsolódása révén létrejött világháló jelentette.

Manuel Castellsnek a posztmodern médiaelmélet által inspirált értelmezése szerint a világháló alapvető kulturális jelentősége abban van, hogy egy olyan multimédia kikristályosodási pontjává válik, amely a valóságot érzékeink számára egyfajta végtelenített hipertextként jeleníti meg:

> „A multimédia hipertextjének időtlensége kultúránk egyik meghatározó vonása, amely befolyásolja az új kulturális környezetben felnevelkedő gyermekek elméjét és emlékeit. A történelem először a vizuális anyagok elérhetősége szerint szerveződik, majd kiszolgáltatottá válik azoknak a lehetőségeknek, amelyeket a számítógépek a jelenetek kereteiből kiválogatott pillanatok különféle speciális diskurzusoknak megfelelő összeillesztéséhez vagy szétválasztásához biztosítanak. Az iskolai oktatás, a szórakoztató média, a reklám és a speciális újsághírek úgy szervezik az általuk kibocsátott impulzusok időbeli sorrendjét, ahogyan az céljaiknak a legjobban megfelel, s ennek eredménye, hogy az emberi tapasztalat- és élményvilág egész birodalmából elérhetővé tett kulturális termékek tagolatlanul, értelmes sorrend nélkül helyezkednek el az idő dimenziójában."[23]

Frank Webster azt a szerepet, amelyet az internetnek, a Hálózatok Hálózatának a politikai demokrácia revitalizálásában tulajdonítanak, erősen eltúlzottnak és

[23] Manuel Castells: *Az információ kora. I. A hálózati társadalom kialakulása.* Rohonyi András fordítása. Budapest, Gondolat–Infonia, 2005. 589–590.

irreálisnak tartja.[24] Nézete szerint ez az elképzelés valójában a technológiai utópizmus legújabb megjelenési formája. Ez időről időre megkísérti a gépi civilizációt. Ennek a technológiai utópizmusnak három megkülönböztető jegyét sorolja fel. Az első a posztmodern gondolatkörből kölcsönzött motívum. Ez a szubjektivizmusnak azt a formáját vallja, amely relativizálja a karteziánus szubjektum fogalmát; a magányos ego helyébe egymással összekapcsolódó szubjektumok hálózatát állítva. A másik megkülönböztető jegy az az elképzelés, amely biológiai organizmus és gép összeolvadását vízionálva a kiborgok korszakának eljövetelét hirdeti meg. (Nota bene: ez valójában nem új gondolat. A kiborg fogalmát Ernst Jünger már a húszas években felvetette.) Webster szerint a legújabb technológiai utópizmusnak ehhez a két jellemzőjéhez szorosan kapcsolódik az a posztdarwinista biológiai koncepció, amely a káosz és a komplexitás fogalmaira építve azt állítja, hogy az élő szervezetek oly mértékben bonyolultak, hogy irányíthatatlanok, ám paradox módon éppen komplexitásukból következően képesek az önszabályozásra. Webster hangsúlyozza, hogy ez az elképzelés van jelen az ökológiából ismert Gaia-elméletben is, amely a földi ökoszisztémák összességét ugyancsak egy gigantikus méretű önszabályozó hálózatként ábrázolja. Végül is – Webster szkeptikus konklúziója szerint – a hálózat metafora a láthatatlan kéz régi teóriájának legújabb változata.

A demokrácia esélyei egy posztdemokratikus korban: a digitális demokrácia perspektívái

Colin Crouch angol politikatudós szerint posztdemokratikus korszakban élünk, amelynek legfőbb jellemzője a demokrácia entrópiája. A folyamat nem megfordítható; legfeljebb a következményei enyhíthetőek, káros hatásai valamelyest csökkenthetőek.[25] Az általa felsorolt okok között megjelennek a gyakran hallott érvek a politikai hirdetésipar uralmától és a politikát a gazdasági szféra mintájára a kereslet–kínálat törvényének alávetett szféraként megjelenítő koncepciótól kezdve a személyességnek és az intimitásnak a politikai kommunikációban történő térnyeréséig. Crouch – számos egyéb tényező mellett – az egyik legnagyobb bajnak azt tartja, hogy – a neoliberális ideológia által kísért gazdasági globalizáció következményeképpen – az államok politikai intézményrendszere elveszítette sajátos politikai karakterét; ma a szervezeti működés egyetlen legális modelljeként a kései modernitás tőkés cége jelenik meg. Ez aláássa a politikai szféra önbizalmát és legitimitását.

24 Frank Webster: Information and Communications Technologies: Luddism Revisited. In: John Downey – Jim McGuigan (szerk.): *Technocities*. London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications, 1999. 62.

25 Colin Crouch: *Post-Democracy*. Cambridge, UK – Malden, USA, Polity Press, 2011. 12.

Azonban a demokrácia hanyatlásáról szóló történetet tágabb időkeretbe kell illeszteni. Célszerűnek látszik visszamennünk egészen a hatvanas évekig. Az évtizedet lezáró 1968-as diáklázadások a fogyasztói társadalom és a jóléti állam ellen irányultak; az újbaloldal kétségbe vonta – a két világháború közötti kultúrkritikára emlékeztető módon – a parlamentáris többpárti liberális demokrácia demokratikus jellegét; azt állította, hogy a demokratikus intézményrendszer egy oligarchikus valóság álruhája; valójában olyan korporatív liberalizmusról van szó,[26] amely a tőkés nagyvállalatok érdekeit szolgálja ki. Úgy vélték, hogy a valójában nem a választók érdekeit megjelenítő képviseleti demokráciát közvetlen, participatív demokráciával kell felváltani.

Végső soron – a látványos külsőségek ellenére – 1968 nem jelentett komoly kihívást a létező gazdasági-politikai rendszer számára. Annál inkább az 1973-as olajválságot követően kezdődő átalakulás, amelynek végeredménye a kilencvenes években felemelkedő globális kapitalizmus rendszere lett. A változás nem hagyta érintetlenül a politikai struktúrákat sem; a nemzetállami keretekhez kötődő demokratikus jóléti állam válságba került; a Keynes-féle intervencionalista gazdaságpolitikát felváltó neoliberalizmus – jóllehet országonként igen eltérő mértékben – leépítette a jóléti államot. Mindezek a változások – amelyeket persze e helyütt inkább csak vezérszószerűen jelezni tudunk, mint részletesen leírni – komoly hatással voltak a demokratikus politikai rendszerekre. Az 1989-es kelet-európai változások eredményeképpen a létező szocializmust ebben a térségben is kapitalizmusra alapozott demokratikus politikai rendszerek váltották fel. Ugyanakkor a globális kapitalizmus nemcsak az emberek mindennapi életvilágát alakította át, hanem a nemzetállami demokrácia működéséhez szükséges politikai teret is.[27] A privát és közszféra közötti határ átjárhatóvá válásával a politika hagyományos értelmezése is megváltozott; a tömegkommunikációs technológiákra épülő médiapolitika jellemzője a személyesség, az intimitás, s az ahhoz kapcsolódó botránypolitizálás lett. A változásokat sokféleképpen lehetett értelmezni. Egyfelől mind többet írtak a hagyományos demokrácia válságáról – a demokrácia a politikai elitek zártkörű játszmájává válik, tovább erősítve a politikai apátiát –, másfelől viszont megjelentek azok az optimista teóriák is, melyek úgy vélték, hogy új típusú demokrácia körvonalazódik. Ulrich Beck amellett érvelt, hogy a régi demokrácia ugyan valóban válságba került, de kialakulóban van egy új típusú politizálás[28]

26 Massimo Theodori (szerk.): *The New Left: A Documentary History*. Indianapolis – New York, The Bobbs-Merril Company, 1969. 43.

27 Ennek részletese kifejtését lásd: Kovács Gábor: *Cézárok kora vagy komputerdemokrácia? A politikai tér átalakulása a globális kapitalizmus világában*. Kézirat. 2011. A kutatást az NKA támogatta (pályázati azonosító: 2502/1056).

28 Ulrich Beck: *The Reinvention of Politics. Rethinking Modernity in the Global Social Order*. Cambridge, Polity Press, 1997.

– a politika, átkerülvén a nyilvánosságból a személyes szférába, megszűnik a pártgépezetek privilégiuma lenni, s a különböző identitásmozgalmak segítségével az egyén birtokba veheti ezt a számára eladdig zárt világot.

Ehhez mi sem látszott alkalmasabb eszköznek az internetnél, a világhálónál, amely a szabadság természetes terrénumaként jelent meg; úgy tűnt, hogy a digitális demokrácia kézzelfogható közelségbe került. A hálózat nem hierarchikus, piramisszerű struktúra, nincsen egy olyan középpont, amely parancsolna, s nincsenek olyan alárendelt szegmentumok, amelyek engedelmeskednének – ez volt a legtöbbet hangoztatott érvelés. A hatalomnak a hálózatban való eltűnéséről szóló posztmodern ízű koncepcióval kapcsolatban mások viszont arra figyelmeztettek, hogy a hatalom nem elillan, hanem csupán átalakul:

„A hálózatok nyitott struktúrák, amelyek képesek a korlátlan bővülésre, újabb és újabb csomópontokat építve magukba mindaddig, amíg a csomópontok képesek a hálózaton belüli kommunikációra (...) A hálózatra épülő társadalmi struktúra dinamikus, nyílt rendszer, amely fogékony az innovációra, anélkül, hogy veszélyeztetné a rendszer egyensúlyát. A hálózatok megfelelő eszközök az innováción, a globalizáción és a decentralizált koncentráción alapuló kapitalista gazdaság számára (...) a szüntelen zajló dekonstrukció és rekonstrukció kultúrája számára; az új értékek és közhangulatok azonnali feldolgozására beállítódott politika számára (...) Ám a hálózati morfológia egyben a hatalmi viszonyok drámai átszerveződésének a forrása is. A hálózatokat összekötő kapcsolószervek (például a politikai folyamatokat befolyásoló médiabirodalmak ellenőrzését kézben tartó pénzügyi áramlások) a hatalom privilegizált eszközei. Így e kapcsolók kezelői a hatalom igazi birtokosai. Mivel a hálózatok többszörösen átszövik egymást, a hálózatok közötti átjárás kódjai és kapcsolói válnak a társadalmak formálásának, vezetésének és félrevezetésének alapvető forrásaivá."[29]

Castells nagyívű teóriájában egyenesen a tér megkettőződéséről beszél. Egyfelől ott van a helyek tere, amelyben az emberek többsége egy-egy geográfiai-kulturális mezőben hagyományos módon éli a maga életét, másfelől pedig ott van az áramlások tere; itt lakoznak a globális elitek, ebben áramlik a tőke, az információ és a hatalom.[30] A kettészakadt világban az idő is széthasad: a helyek terében és az áramlások terében más-más időkeretekben folynak az események.

Az internetre alapozott digitális demokrácia gondolata az antik közvetlen demokrácia modern körülmények között történő megvalósíthatóságának ígéretével kecsegtet. A hagyományos formának nyilvánvalóan határt szabtak a fizikai korlátok – csak az antik polisz néhány ezres közösségében volt működőképes. Ezzel szemben az elektronikus későmodern változat segítségével lehetségesnek tűnik ezek átlépése. Ugyanakkor ezt bizonyos értelemben az antik típus magasabb szinten való megjelenéseként gondolják el: a digitális demokrácia egyfelől biztosítani

29 CASTELLS: i. m. (23. lj.) 600.
30 CASTELLS: i. m. (23. lj.) 494–552.

fogja a szóbeliségen alapuló közvetlen politikai részvétel lehetőségét, másfelől pedig nem lesznek rá érvényesek a fizikai korlátok, vagyis nem kell korlátozni a résztvevők számát azért, hogy megőrizze működőképességét. A digitális demokrácia tehát megőrizni látszik elődje legfőbb erényét, a közvetlen részvétel lehetőségét, annak negatívuma nélkül.

A koncepcióval szemben persze számos ellenvetés is felmerült. Giovanni Sartori szerint az általa elektronikus demokráciának nevezett forma lényegében véve a népszavazásos demokrácia új változata lenne, amelyben a képernyő előtt ülő polgárok valakik által összeállított kérdésekre válaszolnának.[31] Márpedig a népszavazásos demokráciák legnagyobb veszélye a manipulálhatóság; ugyanarra a problémára vonatkozóan nagyon különbözőképpen lehet igen vagy nem választ igénylő kérdéseket feltenni. Másrészt – érvel Sartori – valójában ebben az esetben nem alakul ki közös politikai tér a benne zajló véleménycserével és vitával, hiszen a polgár végeredményben egyedül ül a képernyő előtt. Ez utóbbi ellenvetéssel szemben persze megfogalmazható az, hogy idejétmúlt – Sartori a kilencvenes évek elején írta a könyvét –, mert manapság már léteznek olyan on-line közösségek, mint a Facebook, amelyek robbanásszerűen terjednek, s amelyekben létezik a vitának és a véleménynek egyfajta virtuális nyilvános tere. Ám az a kérdés továbbra is releváns, hogy vajon ez a virtuális nyilvánosság képes-e teljes mértékben helyettesíteni a valóságos nyilvánosságot.

Hogyan viszonyul a digitális demokrácia a való világban létező konkrét politikai intézményekhez? Az ezzel kapcsolatos tapasztalatok ismét csak arra intenek, hogy óvakodnunk kell az egyoldalú technológiai determinizmustól. Martin Hagen, három különböző ország politikai intézményrendszerének és az internettechnológiának a kölcsönhatását vizsgálva arra a következtetésre jut, hogy mindhárom esetben a nemzeti kontextus a döntő. Az internet a meglevő trendek és a helyi politikai kultúra kontextusába ágyazódik be; nem annyira radikális alakítója a létező viszonylatoknak, mint inkább egyfajta trenderősítőként *(trend amplifier)* működik.[32]

Az USA individualista, ám a participatív demokrácia ideáját, valamint az anarchizmus és a demokratikus populizmus eszméit is magában foglaló politikai hagyománya számára az internet az egyéni szabadság realizálásának magától értetődő eszközeként jelenik meg. Erősen érezhető a hatvanas évek ifjúsági ellenkultúrájának öröksége is, amely – főleg Kaliforniában – összefonódott a számítógépes technológiai ipar robbanásszerű elterjedésével. A hajdani ellenkultúra sajátos *couleur local*ját jól jellemzik Theodor Roszaknak – aki annak idején maga is a mozgalom zászlóvivője volt – ironikus szavai:

31 Giovanni SARTORI: *Demokrácia.* Fordította Soltész Erzsébet. Budapest, Osiris, 1999. 72.
32 Martin HAGEN: Digital Democracy and Political Systems. In: Kenneth L. HACKER – Jan VAN DIJK (szerk.): *Digital Democracy.* London – Thousand Oaks – New Delhi, SAGE Publications, 2000. 56.

„Új jeffersoni demokráciát akartak, amely nem a föld egyenlő elosztásán, hanem az információ egyenlő hozzáférhetőségén nyugszik. Az volna a mikrokomputer célja, hogy megteremtse az elektronikus falvak globális kultúráját egy ép természeti környezet bölcsőjében (...) Az elbűvölő, idealisztikus elképzelésekben úgy jelenik meg a számítógép, mint afféle házitűzhely vagy tábortűz, amely körül összegyűlve – műholdas összeköttetés révén – pletykálni lehet a világ túlfelén élőkkel. Ez a nézet olyan rusztikus hangvételben nyilvánult meg, mintha a számítógép egy újfajta eke volna."[33]

A nyolcvanas évek óta felemelkedő új 'virtuális osztály' által képviselt kaliforniai álom valójában két álom szintézise; a yuppie-é, amely az anyagi javakban megtestesülő gazdagságról, illetve a hippié, amely a korlátok nélküli személyes szabadságról és a kisközösségekről szól. Egyszerre van itt szó a virtuális térben való szárnyalásról *(virtual flight)* és a fehér középosztály kirajzásáról *(white flight)* az 'elslumosodó' belvárosokból a kertvárosok falakkal övezett biztonságába.[34]

Az internet az amerikai politikai életben – ahol a pártok választási pártként léteznek és a képviselők úgyszólván politikai magánvállalkozóként jelennek meg – ideális eszköz arra, hogy a politikusok kapcsolatot tartsanak választóikkal. Nagy Britanniában ezzel szemben az ún. fogyasztói demokrácia *(consumer democracy)* koncepciójának jegyében válik a politikai élet nélkülözhetetlen instrumentumává.[35] Ebben a megközelítésben éppen az a sajátossága sikkad el, amely a participatív, közvetlen demokrácia technológiai megtestesítőjeként jeleníti meg; az, hogy olyan tömegmédia, amely a horizontális és interaktív kommunikációt megvalósítva mindenki számára egyenlő esélyt biztosít ahhoz, hogy felváltva lépjen az üzenet feladójának és címzettjének a pozíciójába. Az internetnek a fogyasztói demokrácia jegyében történő alkalmazása ugyanis a közszolgáltatások jobb elérhetőségét célozza; itt eleve egy aktív és egy passzív félről van szó.

Németország politikai rendszere az erős pártokra épül. A képviselőknek itt – Amerikával ellentétben – nem annyira a választóikkal, mint inkább pártjaikkal kell kommunikálniuk. Következésképpen az internet itt elsősorban a választóközönséggel folytatott pártkommunikáció médiuma. Németországnak egyébként is eltérőek a történelmi tapasztalatai, a tekintetben, hogy a modern tömegmédia nem szükségképpen jelenik meg a politikai demokrácia támogatójaként; a nácizmus története azt bizonyította, hogy adott esetben igen veszedelmes fegyverként is felhasználható egy totalitárius politikai rezsim kezében.[36]

33 Theodore ROSZAK: *Az információ kultusza, avagy a számítógépek folklórja és a gondolkodás igaz művészete.* Fordította Gieler Gyöngyi. Budapest, Európa, 1990. 251.

34 HAGEN i. m. (32. lj.) 59–60.

35 HAGEN i. m. (32. lj.) 61.

36 HAGEN i. m. (32. lj.) 63–64.

A digitális demokrácia gondolatának megvalósítására irányuló kísérletek sok esetben városi közösségekhez kapcsolódnak. Az egyik legtöbbször említett példa az *Amszterdami Digitális Város – De Digitale Stad* – volt, amelyet 1994-ben indított az amszterdami városi tanács.[37] A cél a városvezetés és a polgárok közötti interaktív elektronikus kommunikáció volt. A polgárok kifejthették a véleményüket a tanácsi döntésekről, s különböző virtuális közterek álltak a rendelkezésükre az ügyek megvitatására. Azonban a hálózat célja nemcsak politikai fórumok létrehozása volt; aktív részvevői voltak olyan művészek, akiket érdekeltek az ebben az új formában rejtőzködő artisztikus lehetőségek. Az érdeklődés kezdetben igen nagy volt, nemcsak a városban, hanem azon kívül is. Három év alatt a virtuális közösségnek ötvenezer tagja lett, s 2000-re a szám száznegyvenezerre emelkedett. Azonban az idő múlásával a kifejezetten politikai fórumok iránti érdeklődés erőteljesen visszaesett; a kísérletet utolérte a kortárs nem virtuális demokrácia egyik gyakori betegsége, a politikai apátia. Másfelől a próbálkozás – az internetre jellemző általános tendenciának megfelelően – gyorsan kommercializálódott, s a digitális demokrácia mindinkább üzleti vállalkozás formáját kezdte magára ölteni.

Ám mondhatjuk azt, hogy bár a digitális demokrácia közvetlenül, 'forradalmi úton' talán tényleg nem vezethető be, de lehetséges egy másik, evolúciós jellegű átalakulás, amelyben a hagyományos parlamenti mechanizmusokat lépésről lépésre átalakítja az internet, mégpedig – a benne eleve jelenlevő szabadságpotenciál erejénél fogva – egy jobban működő, demokratikusabb demokrácia irányába. Nos, az ezzel kapcsolatos tapasztalatok korántsem egyértelműek. A kérdéssel foglalkozó szakirodalom figyelmeztet arra, hogy amennyiben a digitális demokráciát úgy definiáljuk, mint az arra irányuló kísérletet, hogy a demokráciát a tér, az idő és az egyéb fizikai feltételek jelentette korlátok nélkül gyakoroljuk, akkor először is pontosan meg kell határozni a definícióban szereplő fogalmakat. Másfelől tudatában kell lennünk annak, hogy legfeljebb kísérletről lehet beszélni, amely a politikában jelenleg még domináns gyakorlatok és habitusok megváltoztatását tűzi ki célul.[38] A politikai tevékenység hagyományosan személyes találkozásokon, gyűléseken, grémiumokon zajlik, és kifejezetten verbális, retorikus képességeket tételez fel. Ezzel szemben a digitális demokráciához a képernyő előtt ülő egyének egészen más típusú készségei szükségesek. Ugyanakkor figyelembe kell azt is venni, hogy a hatalom sokat emlegetett szétszóródása és új típusú – éppenséggel az internet segítségével történő – koncentrációja egyidejűleg zajló folyamat.[39] Mert igaz

37 Manuel CASTELLS: *The Internet Galaxy. Reflections on the Internet, Business and Society.* Oxford, Oxford University Press, 2001. 146–155.

38 Jan VAN DIJK: Models of Democracy and Concepts of Communication. In: HACKER – VAN DIJK (szerk.): i. m. (32. lj.) 30.

39 VAN DIJK i. m. (22. lj.) 33–38.

ugyan, hogy a nemzetállami szuverenitás erodálódott, ám ez egyáltalán nem jár együtt az egyén fölötti kontrollmechanizmusoknak – amelyet Foucault nyomán biohatalomnak szoktak nevezni[40] – gyengülésével. A folyamat a világháló kommercializálódásának szükségszerű velejárója: a nagy globális informatikai cégek olyan átfogó személyiségprofilokat képesek készíteni a felhasználókról, esztétikai beállítottságuktól és fogyasztási szokásaiktól szexuális preferenciáikig és politikai szimpátiáikig vagy vallási elkötelezettségeikig, amilyenről a hajdani totalitárius rendszerek hagyományos kézműipari módszerekkel dolgozó besúgói vagy titkosrendőrei nem is álmodhattak. Igaz ugyan, hogy ma még a kis nővérek korát éljük, vagyis az uralkodó rendszert leginkább olyan virtuális feudalizmusként lehetne leírni,[41] amelyben a kontroll monopóliuma több szereplő között oszlik meg. Ám az éppen napjainkban zajló vita a különféle titkosszolgálatoknak átadott e-mail tartalmakról legalábbis jelzi azt, hogy ennek a virtuális feudalizmusnak *virtuális despotizmus*sá való átalakulása, vagyis egyfajta *globális virtuális szuverén*nek a megjelenése ma legalább annyira 'benne van' a technológiai pakliban, mint a digitális demokrácia.

A dolog másik oldala az, hogy bár a nemzetállamok – Manuel Castells kifejezését használva – sajkaként hányódnak a globális kapitalizmus viharos tengerén, ezeknek a sajkáknak a kapitányai és tisztikarai nagyon is képesek arra, hogy a számítógépes-világhálós technológiának a segítségével kiterjesszék az utasaik fölötti ellenőrzés lehetőségét. A hagyományos nemzetállami bürokráciákban megvan a képesség arra, hogy *infokráciá*vá alakuljanak át, ily módon megsokszorozva azt a hatalmi potenciált, amellyel kialakulásuk óta természetüknél fogva rendelkeznek.

Nem kétséges azonban, hogy az internet valóban elsőrendű eszköze a fennálló hatalmat megkérdőjelező társadalmi mozgalmak szervezésnek. Manuel Castells, áttekintve az utóbbi évek ilyen jellegű megnyilvánulásait, 2012-es könyvében részletesen leírja, hogyan születnek meg ezek a mozgalmak, egy időben foglalva el az internet virtuális nyilvános terét és a nagyvárosok valóságosan létező nyilvános tereit. A kétféle köztér egy sajátos, hibrid szférává olvad össze. Az internet – mint lényegénél fogva horizontális és interaktív tömegmédium – ez esetben valóban a szabadság terévé válik. Azonban Castells szerint többről van szó annál, hogy a hátteret szolgáltató kommunikációs technológia szerepét töltené csupán be; nézete szerint az autonómia kultúrájának szövetében ez az egyik fő szál. A hatalmat opponáló mozgalmak valóban hálózatszerűek. Nincsen a tagságtól elkülönült vezetés, mint ahogyan nincsen tételes program sem; ez utóbbi nem is igen volna lehetséges a résztvevők nézeteinek sokfélesége miatt. Nem értékközösség ez – az értékeknek a mozgalom gyakorlatában kell kirajzolódniuk – hanem affektív jellegű együttlét *(togetherness)*.[42] Korunk digitális forradalmai – érvel Castells – az egydimenziós, kizárólag a diszkurzív gondolkodásra alapozódó Habermas-féle nyilvánosság ideájával szemben a többdimenziós, az emberi érzelmektől átjárt nyilvánosságban zajlanak. Az internet a represszió különböző formáit megjelenítő képekkel és videókkal olyan érzelmi közösséget teremt, amelynek emocionális dinamikája a felháborodástól a közös cselekvést megalapozó remény felé tart.[43] Fontos szerepet játszik az egyéni elszigeteltségből fakadó – s a fennálló hatalmat erősítő – félelem falának lebontásában; megteremti a változás alapfeltételét jelentő 'nem vagyok egyedül' érzését.

[40] A fogalom alapvető szerepet játszik Michael HARDT és Antonio NEGRI egyfajta posztmodern marxista szellemben megírt bestsellerében: *Empire*. Cambridge, Massachusetts – London, England, Harvard University Press, 2000. 22–41.

[41] Jan VAN DIJK: Models of Democracy and Concepts of Communication. In: HACKER – VAN DIJK (szerk.): i. m. (32. lj.) 35.

Konklúzió

Castells teóriája nyilvánvalóan nem képes arra, hogy megoldja a digitális demokrácia koncepciójával kapcsolatos dilemmákat. A meglevő represszív intézmények lebontása egy dolog; újak létrehozása egy másik dolog. Hannah Arendt nem véletlenül hívta fel annak idején a figyelmet a felszabadulás és a szabadság intézményes megalapozása közötti alapvető különbségre. Az internet-galaxis vagy a digitális demokrácia lehetőségeire vonatkozó kérdés voltaképpen annak az immáron legalább százéves dilemmának a legújabb megjelenési formája, hogy egy új technológia képes-e arra, hogy gyökeresen – és persze jó irányban – átalakítsa az emberi létezés struktúráit, vagy pedig, éppen ellenkezőleg, behódol a (rossz) valóságnak, beilleszkedik a már létező gazdasági és hatalmi viszonylatokba. Az erről szóló vitának megvan a maga koreográfiája. Kezdetben általában a technooptimista hangok vannak túlsúlyban, majd – párhuzamosan az új találmány elterjedésével és hétköznapivá válásával – a legbigottabb hívők szívébe is belopózik a kétely. Most is valami hasonlónak vagyunk szemtanúi. Ma már a kilencvenes évek legrajongóbb *techno-booster*ei is kénytelenek beismerni: úgy fest, hogy az asztalnál egy ideig továbbra is üresen marad a Digitális Politikai Megváltó számára fenntartott hely.

[42] Manuel CASTELLS: *Networks of Outrage and Hope. Social Movements in the Internet Age*. Cambridge, Polity Press, 2012. 225.

[43] CASTELLS i. m. (42. lj.) 14.